

УДК 378.094 (091)

ВОЛОДИМИР МОКЛЯК*(Полтава)*

АВТОНОМІЯ УНІВЕРСИТЕТУ В “ЗАУВАЖЕННЯХ ДО ПРОЕКТУ ЗАГАЛЬНОГО СТАТУТУ ІМПЕРАТОРСЬКИХ РОСІЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ”

Висвітлено погляди М. Пирогова, членів ради Київського університету Святого Володимира, сенатора М. Ребіндера, таємного радника П. Гаєвського, професорів К. Кавеліна, І. Горлова, Г. Івановського на автономію університету в контексті проекту нового статуту російських імператорських університетів. Показано, що питання самостійності університету у вирішенні багатьох питань було на першому плані у наукової еліти XIX ст. Доведено, що автономія університету сприяє його розвитку та підготовці висококваліфікованих кадрів.

Ключові слова: *університет, автономія університету, статут, проект статуту, рада університету, правління університету, професор.*

Сьогодні українська вища школа зазнає значних реформ, розвиток вищої освіти відбувається з орієнтацією та європейські та світові цінності. Першими в світовому рейтингу є університети та інші вищі навчальні заклади з високим рівнем автономії. У зв'язку з цим великого значення набуває дослідження історії розвитку вищих навчальних закладів України з моменту заснування, їх автономії та академічних свобод.

У ході наукового пошуку з'ясовано, що перші вищі навчальні заклади на території Східної, Центральної та Південної України – це університети. Оскільки ці землі знаходилися в складі Російської імперії, університети мали назву Російські імператорські. Першими українськими університетами були Харківський імператорський університет (1804), Київський університет Св. Володимира (1834) та Новоросійський імператорський університет (1865).

Сучасні дослідники зазначають, що університетам близьке поняття “автономія”, яке асоціюється з такими дефініціями, як “свобода”, “незалежність”, “право особистості”, які і формують так звану “ідею університету” [5, с. 370]. У працях всесвітньо відомих дослідників описано внутрішню організацію університетів (В. ф. Гумбольдт, Д. Г. Ньюмен, Х. Ортега-і-Гассет, К. Ясперс, Г.-Г. Гадамер, Ю. Габермас, В. Лепеніс, Ж. Дерріда, М. Квіек) [3;4, с. 87-100] на принципах автономії та академічної свободи. Сьогодні вчені описують сучасні моделі: “підприємницький”, “академічний”, “корпоративний”, “відкритий” університет та “регіональний університетський комплекс” [4, с. 237-309]. Постає актуальне завдання визначити модель українського національного університету, яке неможливо розв'язати без звернення до багатой історико-педагогічної спадщини.

4 грудня 1861 р. у міністерстві народної освіти була утворена комісія, яку очолив попечитель Дерптського навчального округу, дійсний таємний радник Є. фон Брадке. Завдання новоствореної комісії – перегляд діючих університет-

ських статутів та інших документів, а також розробка нового загального проекту статуту імператорських російських університетів.

Створений комісією проект статуту університетів було надіслано до рад університетів і деяким особам духовного та цивільного відомств. Отримані від установ та окремих осіб зауваження дали можливість сформулювати 2 частини “Замечаний на проект общего устава императорских российских университетов” [1, 2]; у першій частині розміщено сам проект статуту разом з пояснювальною запискою.

У пояснювальній записці сказано, що університети мають бути вищими навчальними закладами для освіти молодих людей, які отримали знання, необхідні для розуміння та засвоєння лекцій. Основні завдання комісії – “...развить в уставе такие начала, которые, с одной стороны, усилили бы *самодетельность* учёного университетского сословия и влияние его на студентов, а с другой – способствовали бы образованию состава учащихся в университетах с серьёзным научным направлением” [1, с. 48].

Усі зміни і доповнення відповідно до проекту нового статуту можна узагальнити так:

1. Університетам надається право розділяти факультети на відділення без погодження з керівництвом.

2. Збільшується кількість кафедр на всіх факультетах.

3. Ліквідується звання ад'юнкта, яке замінюється доцентом.

4. Члени ради, які не з'явилися на засідання, можуть передати одному з присутніх право голосу.

5. Викладачі, які досягли пенсійного віку, мають право залишитися на посаді після голосування за них не менше 2/3 кількості членів ради.

6. Балотування відбувається тоді, коли це пропонують не менше 5 членів ради.

7. Рада має право друкувати тільки ті рішення, які вона хоче повідомити широкому загалу.

8. Рада і правління університету зобов'язуються надавати попечителю протоколи засідань у повному обсязі в оригіналі.

9. Правлінню дозволено перевищити витрати на певну визначену суму.

10. Правління університету спостерігає за порядком у самому університеті.

11. У проект внесено детальні правила: про прийом студентів до університету, плату за лекції, стипендії та одноразову допомогу, про іспити та обов'язки студентів [1, с. 54].

І. М. Пирогов розуміє функцію попечителя тільки як контроль за правильним виконанням університетських постанов та законів. Оскільки попечитель не є ні представником науки, ні адміністрації університету, то його втручання “препятствует развитию *автономии* университета и ослабляет то значение, которым, для процветания науки и для блага просвещения, университет должен непременно пользоваться в целом крае” [1, с. 1].

М. Пирогов зазначає, що неможливо на довгий термін визначити необхідні предмети, які викладаються на кафедрах, і відповідно штат викладачів. Саме тому варто визначити для кожного факультету необхідну суму; її розподіл, визначення кількості кафедр та предметів “представит *автономии* факультетов и советов, под контролем министра и общественного мнения” [1, с. 2]. М. Пирогов відстоює свою думку про те, що саме на факультеті повинні ви-

рішувати, хто повинен викладати і які предмети: набагато доцільніше, якщо буде викладати визнаний науковець, і навіть не той предмет, який визначено статутом; а не той, хто лише формально відповідає займаній посаді. Винагорода за викладацьку діяльність повинна бути диференційована залежно від особистих заслуг кожного в науці. Саме тут існує проблема, що не завжди можна запросити справжніх науковців з достойною для них оплатою викладацької діяльності. Тільки матеріальним заохоченням, а також досягненнями кожного з викладачів можна підняти престиж науки та умотивувати до наукової діяльності. Микола Іванович наголошує на тому, що для викладання іноземних мов факультети та рада університету самі повинні мати право вибору викладачів у відповідності до місцевих потреб.

М. Пирогов пропонує змінити § 23 статуту так, щоб правом голосувати користувалися всі доценти: “не занимающие отдельные кафедры имеют право подавать отдельные мнения” [1, с. 8]. На факультетських зборах мають обговорюватися потреби кожної кафедри. Рада університету має друкувати протоколи всіх своїх засідань – гласність примусила б членів ради бути обачними в судженнях і брати активну участь у житті університету. Попечитель повинен “употреблять все средства к приведению университета в цветущее состояние” [1, с. 10]. Попечитель не має права втручатися у справи університету, оскільки це “не может остаться без вредного влияния на *автономию* совета” [1, с. 10]. “Между тем, чтобы поднять упавшие у нас значение совета в глазах учащихся и целого образованного общества, необходимо усилить его *автономию*. От ослабления власти и прав совета, от его малой *самостоятельности* происходят у нас и беспорядки между студентами, потерявшими доверие и уважение к совету. Без этой *автономии* невозможно процветание университета, который процветает там, где сами правительства заботятся усилить его самостоятельность, а с тем вместе и его научно-нравственное влияние на целое общество” [1, с. 10].

Доценти і приват-доценти мають обиратися радою, а не затверджуватися попечителем; тому останній має право лише висловитися проти рішення ради, якщо моральні якості доцента не відповідають його посаді [Зам 1, с. 14].

Перевірка професорів на відповідність займаній посаді має здійснюватися не через 25 років, а принаймні через 12,5–13 років. Свій предмет професор має право читати не тільки 8 годин на тиждень; якщо це потрібно і затверджено радою університету, то це може бути і 30 годин.

Спостерігати за студентами повинен або сам університет (але ніяк не сторонній чиновник), або поліція (що, звичайно, не є доцільним, оскільки ні університетська комісія зі стороннім службовцем на чолі, ні інспектор не можуть впливати на студентів і попередити заворушення) [1, с. 17].

У проекті статуту зазначено, що студентам дозволяють залишатися в університеті довше, ніж визначено нормами; М. Пирогов говорить, що деякі студенти можуть скласти екзамени швидше, років за три. Також проектом заборонено студентам оцінювати роботу викладача; М. Пирогов пропонує дати студентам можливість висловлювати свою подяку після гарно прочитаної лекції, а заборонити студентські демонстрації.

Микола Іванович вважає, що з наукових ступенів кандидата, магістра і доктора один зайвий; пропозиція – магістру захищати дисертацію після обговорення на факультеті, а доктору – публічно захищати дисертацію, яка раніше ніде не розглядалася.

II. Члени ради Київського імператорського університету Святого Володимира пропонують викласти § 4 статуту в такій редакції: “непосредственное управление университетом принадлежит совету, правлению и ректору”; мета – щоб керування університетом мало більше колегіальний характер, ніж особистий [1, с. 23].

Стосовно § 23 рада пропонує внести такі зміни у формулювання: доценти, які працюють на кафедрах, мають право бути присутніми на факультетських зборах і голосувати; доценти ж, які тільки читають лекції, мають право голосувати у двох випадках: коли вирішуються питання, які стосуються предмета викладання, і під час іспитів студентів, – участь доцентів у факультетських справах оживить факультетські збори і буде сприяти налагодженню стосунків професорів та доцентів [1, с. 30]. Усі зіткнення, які відбулися в університеті чи поза ним, мають бути розібрані в університеті [1, с. 43]. Для отримання ступеня кандидата потрібно скласти іспит і захистити дисертацію, схвалену факультетом. Магістр складає усний іспит та публічно захищає дисертацію [1, с. 43]. Університети мають право видавати дипломи на звання: почесного члена, почесного доктора та кореспондента. Почесний член і почесний доктор затверджуються міністром, а кореспонденти – попечителем [1, с. 44]. Рада університету висловила клопотання, щоб новий університетський статут скоріше вводився в дію через декілька причин: 1) шкода, яку спричиняє університетам перехідний стан; 2) нерозглянуте питання стосовно плати за лекції; 3) недоліки, які виявляються внаслідок поділу факультетів на розряди та розподілом предметів в останніх; 4) необхідність організації навчальної частини і перегляд правил випускних іспитів; 5) потреба усунення перепон для здобуття вищих наукових ступенів; 6) необхідність отримати звання приват-доцента особам, які не мають ступінь магістра, але здібні до наукової діяльності [1, с. 45–46].

Представники медичного факультету пропонують обмежити присутність доцентів на факультетських зборах, за винятком тих випадків, коли вони мають право голосу [1, с. 46].

III. Сенатор, таємний радник М. Ребіндер говорить про університет так: “Первоначально, по уставам 1804 года, они пользовались *полной автономией* со своим внутренним судом” [1, с. 52]. Статут 1835 р. “лишил университеты прежней их *автономии*, общей цензуры и управления училищами” [1, с. 52]. Разом з тим нагляд за студентами здійснювали інспектори, які не були викладачами університету. Саме тому виникла необхідність розробити новий статут внаслідок зміни ставлення уряду до вищих навчальних закладів [1, с. 52].

М. Ребіндер вважає, що змін у проекті недостатньо для підготовки нового статуту [1, с. 55]. Він вважає недоцільним готувати новий статут з багатьма старими положеннями. Його ідея – уніфікувати факультети у всіх університетах Російської імперії. Місцеві потреби кожного університету повинні бути затверджені Міністерством народної освіти [1, с. 58]. Для попечителя повинні бути чітко окреслені його обов’язки [1, с. 59–60]. Помічник попечителя має право дізнаватися про все, що відбувається в університеті. Декан повинен обиратися радою університету. Кожен викладач факультету може запропонувати кандидата на вакансію [1, с. 60–61].

IV. Таємний радник П. Гаєвський не погоджується з тим, щоб дати право університетам ділити факультети на відділення; це повинна бути прерогатива

ва ради міністрів і навіть вищої влади. Розподіл факультетських предметів по кафедрах вимагає детального обговорення на раді університету [1, с. 66].

V. Г. Івановський, заслужений професор Санкт-Петербурзького університету, розглядає зміни в статуті, які стосуються: 1) предметів, які викладаються на різних факультетах; 2) порядку вибору професора на кафедрі по досягненню ним пенсійного віку; 3) класів викладачів; 4) порядку отримання вченого звання ординарного та заслуженого професора; 5) автономії при викладанні професором свого предмета (не обмежуватися 8 годинами, зазначеними в проєкті); 6) правилам прийому студентів в університеті після гімназій; 7) можливості відвідувати університет усім студентам будь-якого віку і статі без обмежень; 8) відміни для магістра, який здобуває ступінь доктора наук, іспиту, адже гарна дисертація і підтверджує його науковий рівень [1, с. 68–77].

VI. Ординарний професор І. Горлов публікує розрахунки, якою повинна бути оплата праці професора: 2942,5 крб. – якщо буде витратити на найнеобхідніше; 4000 крб. – за умови помірних і необхідних витрат; 5000 крб. – життя професора буде привабливим для молодих людей і між ними буде конкуренція. Саме тоді професор повністю може присвятити себе наці, не думаючи про додатковий заробіток (з метою прогодувати себе і сім'ю) [1, с. 82–83].

VII. Ординарний професор К. Кавелін починає з того, що новим проєктом чітко не визначено обов'язки багатьох чиновників. Попечителі користуються великим впливом на університет, і "університетским советом невозможно будет воспользоваться долею автономии, которая, очевидно, была в намерении составителей проекта устава" [1, с. 84]. На думку К. Кавеліна, автори проєкту, якщо хотіли дати університетам певну автономію, не повинні були формулювати певні параграфи незрозуміло і двояко. Попечитель спостерігає за університетом, зупиняє розпорядження, які не відповідають чинній нормативно-правовій базі і клопочеться перед урядом за університет у тих випадках, коли це потрібно для користі університету [1, с. 85].

Університетам можна було б дати право: 1) вирішувати, на що витратити частину суми, визначену на утримання доцентів чи на збільшення кількості штатних професорів; 2) призначати професорів на вакантні кафедри; 3) затверджувати почесних членів та почесних докторів. За міністром доречно було б зберегти право veto [1, с. 86].

Внутрішня організація університетів у новому проєкті залишилася зі старими недоліками: навчальна і господарська частини управляються окремо, професори не володіють інформацією про матеріальний стан в університеті, велика кількість поточних дрібних справ відволікають увагу від справді важливих завдань. Єдиний засіб подолати ці недоліки К. Кавелін вбачає у тому, щоб чітко з'ясувати склад і обов'язки ради і правління університету та їх взаємовідносини. Рада має бути автором розпоряджень та центром діяльності університету; правління – виконавчим органом. Усі сумнівні рішення правління мають розглядатися в раді. Ректор повинен нести відповідальність перед радою та правлінням. "Совет есть мысль и воля университета, правление есть его рука" [1, с. 87]. Рада має вирішувати найважливіші справи в університеті.

Матеріальний стан професора плачевний, а його участь у вирішенні університетських справ примарна; через це професор не може прикипіти душею до університету. Він, замість того, щоб сконцентруватися на заняттях наукою, вдосконаленні свого предмета, участі в розвитку та процвітанні університету, перетворився в шукача засобів існування, якому цікаві тільки звання та інші

службові відзнаки, як необхідна умова того, щоб з часом покращити свій матеріальний стан. Єдине, що потрібно професору, – щоб турбота про матеріальне не відволікала його від університету, щоб він був забезпечений на старість і щоб доля сім'ї не хвилювала його після смерті. Шлях вирішення цієї проблеми – відновлення попереднього пенсійного статуту по навчальній частині, який діяв до 6 листопада 1852 р., у той же час позбавлення їх права на чини та інші службові відмінності; тільки тим професорам, які залишають університет, і переходять на громадянську чи військову службу, можна зараховувати час, проведений на кафедрі, в дійсну службу [1, с. 88].

Тільки гласність і критика можуть підтримати в університеті життя і діяльність, а це неможливо, коли буде заборонено або обмежено доступ на лекції стороннім слухачам, крім студентів [1, с. 92].

Варто надати самостійність університету розпоряджатися власними коштами: якщо професори будуть знати, що коштами, призначеними для університету, ніхто і ніколи не буде розпоряджатися, то буде економія і бережливість коштів [1, с. 92]. Університетам бажано дати можливість самим визначати стипендії; видавати дипломи на звання не тільки почесних, але і дійсних докторів без іспиту. “Сперанский и Карамзин не были докторами истории права, и Даль – не есть доктор Русской словесности... если б они вздумали искать кафедры, то едва ли прилично было отказать им, на том только основании, что они не имеют степени доктора по своим предметам. Смешно видеть докторами людей, удовлетворивших обыкновенным требованиям, и не докторами тех, которые своими учёными заслугами далеко превзошли эти обыкновенные требования” [1, с. 93].

Таким чином, аналіз історико-педагогічної літератури ХІХ ст. доводить, що питання автономії університету було одним із ключових для професорів та громадських діячів. На їх думку, варто було чітко визначити права та обов'язки попечителя, з'ясувати та визначити функції ради та правління університету, визначитися зі статусом доцентів в університеті, дати університету можливість самостійно визначати стипендії та видавати дипломи на звання професорів та кореспондентів. Не викликає сумніву актуальність піднятих професорами питань і сьогодні, коли відбувається фундаментальна реорганізація вищої освіти України, визначена Законом України “Про вищу освіту”.

На нашу думку, подальшого дослідження потребує аналіз реформи вищої школи Російської імперії 1863 р., вивчення основних положень статутів 1863 р. та 1884 р., а також особливості діяльності університетів на території України на початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Замечание на проект общего устава Императорских российских университетов. – Ч. I. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1862. – 479 с.
2. Замечание на проект общего устава Императорских российских университетов. – Ч. II. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1862. – 533 с.
3. Ідея університету: Антологія / Упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – 304 с.
4. Поляков М. В. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи / М. В. Поляков, В. С. Савчук. – К. : Генеза, 2004. – 416 с.
5. Посохов С. И. Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков / С. И. Посохов // Вопросы образования. – 2006. – № 1. – С. 370–381.

ВЛАДИМИР МОКЛЯК

АВТОНОМИЯ УНИВЕРСИТЕТА В “ЗАМЕЧАНИЯХ НА ПРОЕКТ НОВОГО УСТАВА ИМПЕРАТОРСКИХ РОССИЙСКИХ УНИВЕРСИТЕТОВ”

Проанализировано взгляды Н. Пирогова, членов совета Киевского университета Святого Владимира, сенатора Н. Ребиндера, тайного советника П. Гаевского, профессоров К. Кавелина, И. Горлова, И. Ивановского на автономию университета в контексте проекта нового устава российских императорских университетов. Показано, что вопрос самостоятельности университета в решении многих вопросов был на первом плане у научной элиты XIX в. Доказано, что автономия университета способствует его развитию и подготовке высококвалифицированных кадров.

Ключевые слова: университет, автономия университета, устав, проект устава, совет университета, правление университета, профессор.

VOLODYMYR MOKLIAK

AUTONOMY OF UNIVERSITIES IN “REMARKS TO THE DRAFT OF THE GENERAL STATUTE OF IMPERIAL RUSSIAN UNIVERSITIES”

Today the Ukrainian higher school experiences considerable reforms, development of the higher education happens with orientation to the European and world values. Universities and other higher educational institutions with the high level of autonomy are the first in the world ranking. In this regard the great value gets a research of history of development of higher educational institutions of Ukraine from the moment of the basis, their autonomy and the academic freedoms.

Modern researchers note that the concept “autonomy” which is associated with such definitions as “freedom”, “independence”, “the right of the personality” which form the so-called “idea of university” is close to universities. Today scientists describe modern models: “enterprise”, “academic”, “corporate”, “open” university and “a regional university complex”. There is an urgent task to define model of the Ukrainian national university which can't be solved without appeal to rich historical and pedagogical heritage.

On December 4, 1861 in the ministry of national education the commission was created. The tasks of it were the revision of the existing university charters and other documents, and also development of the new general draft of the charter of imperial Russian universities. All changes and additions according to the draft of the new charter can be generalized as: 1) universities are granted the right to divide faculties of office without coordination with the management; 2) the number of departments at all faculties increases; 3) the graduated in a military academy rank which is replaced with the associate professor is liquidated; 4) members of council who weren't on a meeting can transfer to one of attendees the right to vote; 5) teachers who have reached a retirement age have the right to remain in a position after vote for them not less than 2/3 numbers of members of council; 6) balloting occur when it is offered by not less than 5 members of council; 7) council has the right to print only those decisions which she wants to tell the general public; 8) council and board of university undertake to provide to the trustee protocols of meetings in full in the original; 9) it is authorized to board to exceed expenses on a certain sum; 10) the board of university watches order at the university, 11) detailed rules are introduced in the project: about enrollment of students, a payment for lectures, grants and a lump sum, about examinations and a duty of students.

М. Pyrohov suggests forbidding the intervention of the trustee in the university activity, to grant to the associate professors the right to vote on the academic council, to strengthen council autonomy, to change some requirements when training masters and doctors of science.

Council members of St. Vladimir Kiev Imperial University are sure that council has to direct university; it has the right to issue diplomas on a ranks of honorary member, honorable doctor and correspondent. Management of university has to have joint character.

M. Rehbinder characterizes the charter of 1804 as that which has given more autonomy to universities. The charter of 1835 has deprived educational institutions of independence which needs to be returned, in particular, accurately to define the rights of the trustee, to grant council of university the right to elect deans of faculties, and to teachers – to propose candidates for vacancies.

P. Haievskyi is conservative person in the autonomy question. He suggests entrusting the division of faculties into office only council of ministers or the higher authority.

K. Kavelin suggests to grant to universities the right: 1) to solve where to spend a part of the sum determined on the associate professors keeping or on increase of regular professors number; 2) to appoint professors to vacant departments; 3) to claim honorary members and honorable doctors; 4) to determine the grant size; 5) to provide to professors worthy compensation.

Keywords: university, university autonomy, statute, draft of statute, university council, university board, professor.